"Fragen an die deutsche Geschichte"

Ed Jonker

Dr. E. Jonker is verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis van de RU Utrecht. Hij gaat in dit artikel in op *Die deutsche Katastophe*, (het historisme), de *Sonderweg* en de recente *Historikerstreit*.

Siegfrid Wagner contra Richard Strauss (Simplicissimus 1912)

De Duitse geschiedschrijving over het eigen verleden is voor historici om twee redenen van belang. Ten eerste vanwege dat verleden zelf. In de recente, overigens ook alweer een halve eeuw achter ons liggende, Duitse geschiedenis ziet men een aantal centrale problemen van de 20e eeuw het scherpst uitgelicht. Daarbij gaat het niet uitsluitend om problemen van morele aard die door de nationaal-socialistische machtsuitoefening, door de vernietigingsoorlogen en door de Holocaust gesteld worden. Kernthema's van de politieke, culturele en ook sociaal-economische geschiedenis worden geïllustreerd aan het Duitse voorbeeld. In veel gevallen zijn invloedrijke concepten, probleemstellingen en onderzoeksgebieden juist 'denkend aan Duitsland' ontworpen.
'Duitsland 1933-1945' heeft niet alleen zijn stempel gezet op de opvattingen over de 20e eeuwse geschiedenis, ook het beeld van de 19e eeuwse ontwikkelingen is er in hoge mate door bepaald geraakt. Interpretaties van industrialisatie, democratisering, kapitalisme, liberalisme en nationalisme: ze vallen voor een groot deel onder de slagschaduw van '1933'.

Een catastrofe

De tweede reden waarom historici - ook buiten Duitsland - betrokken zijn bij de Duitse geschiedschrijving over het eigen verleden, ligt in de historiografische traditie van het historisme. Dat historisme is niet alleen in Duitsland dominant geweest, het is in een aantal opzichten nog altijd de historische benaderingswijze bij uitstek. Immers, voorschriften als 'het verleden in en op z'n eigen termen bekijken' en 'niet oordelen maar trachten te begrijpen' zijn blijvend opgenomen in de canon van de moderne geschiedbeoefening.

Dat begrijpen nog geen goedpraten is en dat historistische geschiedschrijving niet automatisch hoeft te leiden tot aanvaarding van de status quo en tot machtsverheerlijking, - daar is vaak terecht op gewezen. Dat begrip en goedkeuring in elkaars verlengde kunnen liggen, is echter evenzeer waar en dat de Duitse historisten zich dikwijls behaaglijk aan de macht hebben geschurkt, is onbetwistbaar.
De meerderheid van de Duitse historici bedreef in de 19e eeuw politieke geschiedenis, die zeker in de generatie na Ranke sterk nationalistisch werd. De zogenaamde Pruisische school stelde zich, met Treitschke in de voorhoede, van harte in dienst van de Duits-nationalistische zaak.

kleio
nummer 1/91
pagina's 4 en 5

De rol van de historische professie onder het Hitler-regime kan op z'n best betiteld worden als 'resignativ'. De nationalistische geschiedschrijving met een vaak pan-Germanistische inslag, de verheerlijking van de sterke staat en een diepgeworteld anti-communisme: het waren thema's en houdingen die in hoge mate spoorden met het nationaal-socialistische geschiedbeeld. Deze ideologische harmonie werd natuurlijk versterkt doordat liberaal en socialistisch georiënteerde historici in ballingschap gingen of monddood gemaakt werden. Daar moet dan wel weer bij aangetekend worden, dat hun aantal niet bijzonder groot was en dat zij door de meerderheid van hun vakgenoten rigoureus buiten het academisch gilde waren gehouden.

Dit complex van historisme, nationalisme en machtsverheerlijking is niet exclusief Duits. Nationalistische geschiedschrijving valt in de 19e eeuw en rond de Eerste Wereldoorlog volop in alle Europese landen te vinden en ook buiten Duitsland zijn vormen van accommodatie aan de (bezettende) macht aanwijsbaar. Maar ook op dit punt lijkt zich in het Duitsland van de 20e eeuw een verheviging van algemeen-Europese problemen voorgedaan te hebben. De uitgeoefende macht was er absoluter en abjecter, de keuzes ervoor of ertegen waren moeilijker en belangrijker dan elders en het historisme was er pregnanter en sterker dan in Frankrijk, Engeland of Nederland.

Conservatieve consensus in de jaren 40 en 50

Die 'deutsche Katastrophe', zoals Friedrich Meinecke in 1949 zijn afrekening met het historisme noemde, was dus in historiografisch opzicht een dubbele ramp. Ten eerste voor Duitsland en zijn tradities. Het Duitse verleden lag, net als het land zelf, in puin. In de tweede plaats was het een catastrofe voor de heersende historiografische traditie in Duitsland. De (historische) geschiedbeoefening had zichzelf in discrediet gebracht, er lag een bruin waas over het vak.
Niettemin bleek 1945 geen historiografische 'Stunde Null' te zijn. Er vond geen fundamentele heroriëntatie binnen het vak plaats. Integendeel, de oude tradities van historistische beschrijving en politieke geschiedenis werden voortgezet.

De periode van het Derde Rijk werd in de jaren 40 en 50 door de historici op twee manieren benaderd. Ofwel ze werd genegeerd, ofwel geïsoleerd.

Demonisering van het Derde Rijk; de schuld van de leiders. (Uit De Notenkraker)

Het negeren van de Hitlertijd gebeurde doordat men teruggreep op het Duitse verleden voor 1933 en van daaruit een continuïteit met het heden, over de periode 1933-1945 heen, trachtte te construeren. Zo werd in 1948 veel positieve belangstelling getoond voor het liberale streven van 1848. Ook werd Bismarck geschetst als een in wezen gematigd, vredelievend politicus, die niet veel verschilde van Stresemann of Adenauer.

Interessanter voor ons is de benadering, waarbij het Derde Rijk wel aandacht kreeg, maar dan als uitzondering op de loop van de 'echte' Duitse geschiedenis: het Hitler-regime als onverklaarbare aberratie, als onbegrijpelijke bewustzijnsvernauwing binnen een anderszins normale geschiedenis en fatsoenlijke cultuur. Deze isoleringsstrategie, waarbij de periodes voor 1933 en na 1945 tot nazi-rein verklaard werden, vereiste een demonisering van het Derde Rijk. Dat moest als totaal afwijkend, als volstrekt anders voorgesteld worden. In dit kader vallen wat je zou kunnen noemen de 'studies in slechtheid': er werd veel aandacht besteed aan de rol van Hitler en zijn naaste omgeving, aan de terreur van de SS, aan de massa-beïnvloeding door Goebbels, aan de ideologische zinsbegoocheling van het aanvankelijk misleide en vervolgens onderdrukte Duitse volk.
Voorbeelden van deze fase van historische verwerking zijn Eugen Kogons *Der SS-staat* uit 1946 en het werk van Gerhard Ritter onder de veelzeggende titel *Die Dämonie der Macht* (1947). Ritters aanpak is typerend voor het in quarantaine stellen van het Derde Rijk. De oorzaken ervan lagen zijns inziens niet in enigerlei Duitse traditie, maar juist in de vernietiging daarvan in en na de Eerste Wereldoorlog. De hyperinflatie, de invoering van massa-democratie en de opkomst van modern racisme maakten een eind aan de sociale, politieke en culturele zelfstandigheid van de middengroepen. In die situatie grepen Hitler en andere gedeclasseerden hun kans: zij brouwden een bedwelmend mengsel, dat de verzwakte Duitsers naar het hoofd steeg.
Ritter mocht er graag op wijzen dat de ingrediënten van Hitlers brouwsel niet autochtoon waren, maar uit het westen werden geïmporteerd. De inflatie was de schuld van Versailles, modern nationalisme en totalitaire massa-democratie vormden de vrucht van de Franse revolutie, terwijl het biologische racisme in Engeland bedacht was.

Waaruit valt nu dit gebrek aan inhoudelijke en methodische heroriëntering te verklaren? Hoe was het mogelijk dat men binnen en buiten de historische professie genoegen nam met deze apologetische tendenties?
Een belangrijke rol zal gespeeld zijn door de behoefte aan verdringing van het afschuwelijke verleden. We zien ook in landen als Nederland, België en Frankrijk dat fundamentele problematiserende vragen pas na de wederopbouw, pas in de loop van de jaren 60 toegelaten werden. Hoeveel sterker moet in de Bondsrepubliek, waar gemakkelijke goed/fout schema's geen voorlopige oplossing konden bieden, dan wel niet de behoefte zijn geweest om het verleden onder het tapijt te vegen of op sterk

Continuïteit? Een van de 'Groot-Duitse' briefkaarten, die in Duitsland in 1935 werden verspreid.

water te zetten?
Behulpzaam daarbij was ongetwijfeld het conservatieve klimaat van de Koude Oorlog. Dat vroeg om continuering van het traditionele anti-communisme en moedigde kritisch zelfonderzoek naar de grondslagen van de bestaande maatschappij niet aan. En die kritiek was, zoals later zou blijken, een onontkoombaar bijprodukt van analyses die de wortels van het nationaal-socialisme in de structuur van de Duitse (industriële, kapitalistische) samenleving zochten.

Conserverend en anti-kritisch werkte ook de samenstelling van het academische personeel. Hier is sprake van grote continuïteit: voor een zeer aanzienlijk deel waren het dezelfde historici die onder Hitler en Weimar de dienst hadden uitgemaakt.
Het conservatieve klimaat werd versterkt door het feit dat overwegend links-liberaal georiënteerde emigré's uit de jaren 30 niet terugkeerden. Deze belangrijke groep historici, onder wie Hajo Holborn, Hans Kohn, Fritz Stern, George L. Mosse en Hans Rosenberg, leverde wel degelijk kritische studies naar de Duitse traditie. Maar zij deden dat in Angelsaksisch milieu, ze publiceerden ook voornamelijk in het Engels en hun bijdragen werden in Duitsland vooralsnog genegeerd. Pas in de loop van de jaren 60 en 70 raakte hun werk in Duitsland bekend en ging het een rol spelen in het nog te behandelen debat over de Duitse 'Sonderweg'.

Kentering rond 1960

Voordat het zover was, moest in de Bondsrepubliek eerst een verandering van politiek en cultureel klimaat optreden. Op historisch terrein viel een kentering waar te nemen rond 1960. Van twee kanten werd toen de isoleringsstrategie onder vuur genomen.
Karl Dietrich Bracher liet in zijn *Die national-sozialistische Machtergreifung* uit 1960 en in latere politicologisch georiënteerde studies zien dat het nazi-regime een structuur kende, die op een bredere basis berustte dan alleen op Hitler en zijn getrouwen. Het regime werd bij de uitvoering en naleving van tal van maatregelen gesteund door grote bevolkingsgroepen. De politieke structuur van de nationaal-socialistische machtsuitoefening vertoonde op een aantal punten continuïteit met het regeringsapparaat uit voorgaande periodes.

Continuïteit, maar dan op het gebied van de doelstellingen van de buitenlandse politiek, werd ook gezien door Fritz Fischer. In zijn bekende boek *Griff nach der Welt-*

Een machtige vijand in het Oosten (cartoon Low)

macht (1961) stelde hij dat de buitenlandse politiek van Hitler niet wezenlijk verschilde van die van Stresemann of het Wilhelminische Duitsland. Vanaf 1890 tot en met 1945 was de doelstelling dezelfde geweest: Duitsland moest allereerst midden-Europa domineren, vervolgens Lebensraum in het oosten verwerven ten koste van de Slavische volkeren aldaar en uiteindelijk, als beheerser van het Euraziatische continent, de sterkste of zelfs enige wereldmacht worden. Op de achtergrond van dit denken in termen van 'Weltmacht oder Niedergang' stond volgens Fischer een sociaal-darwinistisch racisme, dat de Duitse elite ontvankelijk maakte voor de gedachte dat oorlog onvermijdelijk was.
Deze gelijkschakeling van Hitler met Bethmann Hollweg en Stresemann wekte veel verontwaardiging in Duitse historische kring. De generatie van Gerhard Ritter voelde zich verraden. In het kader van de Frans-Duitse toenadering onder Adenauer had men in de jaren 50 op gemeenschappelijke conferenties met Franse historici de rekening van de Eerste Wereldoorlog opgemaakt en de boeken gesloten. De slotsom luidde, dat de Eerste Wereldoorlog de schuld van allen en dus van niemand in het bijzonder was. Met andere woorden: tot en met 1918 en eigenlijk tot 1933 was de Duitse politiek normaal geweest, vergelijkbaar met die van andere beschaafde landen als Frankrijk en Engeland. En nu kwam Fischer, een Duits historicus nog wel, beweren dat Hitler, het nazisme en de Tweede Wereldoorlog niet als uitzondering gezien moesten worden, maar integendeel een onderdeel van een Duitse traditie vormden, die op z'n minst sinds 1890 de Duitse politiek beheerst had.

Voor het eerst vond in Duitsland op grote schaal een debat plaats, dat al snel niet beperkt bleef tot de vakgenoten. Ook in de publieke opinie werd de strijd uitgevochten met een politieke en emotionele lading, die vergelijkbaar is met die van de later Historikerstreit in de jaren 80.
Deze discussies maakten in de Bondsrepubliek de weg vrij voor een fundamenteel en gevarieerd historisch debat over het eigen recente verleden. Het ideologische spectrum verbreedde zich. Naast conservatieve historici deden nu ook links-liberale en nieuw-linkse historici van zich horen. Hun andersgerichte benadering vertaalde zich methodisch in nieuwe, anti-historische vraagstellingen en onderzoekstechnieken. Deze overgang naar een meer pluralistische politieke en wetenschappelijke constellatie werd vergemakkelijkt door het afnemen van het Koude Oorlogsklimaat en door de regeringsdeelname van sociaal-democraten en liberalen. Op academisch terrein vond een dubbele wisseling van de wacht plaats. Enerzijds werd de generatie Ritter afgelost door jongere historici, anderzijds kwamen er door de uitbreiding van het universitair onderwijs nieuw leerstoelen en onderzoekscentra, die zich veelal tegen de historistische richting profileerden door studie te verrichten naar de economische en sociale eigenaardigheden van het moderne, geïndustrialiseerde Duitsland.

Rond deze opvatting van een Duitse 'Sonderweg' zou zich in de jaren 70 een nieuwe orthodoxie uitkristalliseren.

Nieuwe orthodoxie in de jaren 70: de 'Sonderweg'

De opvatting, dat Duitsland een bijzonder land was, met een afwijkend karakter, is daar ter plekke bedacht aan het eind van de 19e en het begin van de 20e eeuw. Nationalistische geschiedschrijvers schreven aan hun land een positieve afwijking toe die het gevolg zou zijn van de uitzonderlijke situatie van Duitsland als 'land van het midden'. De geografische ligging tussen west en oost, die speciale 'geo-politieke' verantwoordelijkheden en mogelijkheden bood, kende in hun ogen een politiek en cultureel complement. Ook in die opzichten nam Duitsland een middenpositie in, die vooral gedefinieerd werd ten opzichte van het westen. Duitsland was niet gevallen voor het rationalisme voor de koele (Franse) 'Zivilisation' of het technische (Engelse) parlementarisme. De Duitse politiek en cultuur waren completer: zij kenden naast rationele ook gevoelselementen. Kultur, Bildung en een sterke vaderlijke staat gaven de Duitsers een warme samenleving, een 'Gemeinschaft', waar in het westen slechts de kille, moderne maatschappij, de 'Gesellschaft' bestond. Door zijn romantische gevoeligheid en verhevenheid was het Duitse volk in staat zich boven de alledaagsheid uit te tillen; het was in de woorden van Werner Sombart geen volk van louter calculerende 'Händler', maar zeker ook van 'Helden'.

Na de Eerste Wereldoorlog werd dit zelfbeeld problematisch, hoewel het in kringen van de zogenaamde 'Konservative Revolution' nog wel opgeld deed. Na 1945 bestond er, zoals al opgemerkt, in de Bondsrepubliek geen behoefte om een uitzonderingspositie op te eisen. Alleen de Hitlertijd was immers een aberratie, de rest van de Duitse geschiedenis moest als normaal, dat wilde zeggen: westers, beschouwd worden.

In het buitenland werd de these van de bijzonderheid van Duitsland omgekeerd: het Duitse volk kreeg nu een negatieve uitzonderingspositie. Duitsers, Teutonen, waren altijd al woest en onbeheerst geweest, zo luidde de meest wilde versie van deze these, die in de Tweede Wereldoorlog door de westelijke geallieerden gestimuleerd werd. A.J.P. Taylor opende bijvoorbeeld zijn *The Course of German History* uit 1945 als volgt: '*The history of the Germans is a history of extremes. It contains everything except moderation, and in the course of a thousand years the Germans have experienced everything except normality.*'

In die vorm is de these van Duitslands eigenaardigheid langzamerhand naar de borreltafel verwezen.
Op de academische agenda kwam in de jaren 60 en 70 een meer toegespitste en uitgewerkte interpretatie van Duitslands negatieve bijzonderheid te staan: de these van de Duitse 'Sonderweg'. Deze hield in, dat Duitsland in de 19e eeuw een ontwikkeling naar moderniteit doorgemaakt had, die minder compleet was dan die in het westen. Uit deze uitgestelde en halfslachtige modernisering kwamen de Duitse problemen van de 20e eeuw voort.

Twee verklaringen

Van deze Sonderwegthese zijn twee varianten ontworpen. Allereerst de these van het zogenaamde 'on-liberalisme', ontwikkeld door de eerder genoemde groep van emigranten, die in de jaren 30 Duitsland verlaten hadden. Van deze historici is Fritz Stern de bekendste geworden. Hij introduceerde met zijn boek *The Failure of Illiberalism* (1972) ook het neologisme 'illiberalisme'. Deze term duidde op de vermeende zwakte van het liberalisme in het 19e eeuwse Duitsland. De capitulatie van de liberalen voor Bismarck, voor het nationalisme en voor de sterke staat had niet alleen politiek gevolgen gehad. Ook intellectueel en cultureel ontstond in Duitsland een anti-liberale houding van onverdraagzaamheid en antirationalisme. Het archetype van de apolitieke Bildungsbürger, men denke aan Thomas Mann met zijn *Betrachtungen eines Unpolitischen* van 1918, was anti-modern en anti-democratisch.

Sterns theorie van het 'illiberalisme' was in feite een negatief concept. Hij stelde de vraag waarom Duitsland geen politiek, intellectueel en cultureel klimaat kende à la Engeland, Frankrijk of de Verenigde Sta-

De falende bourgeoisie? (Foto August Sander, ca. 1925)

ten. Het werk van Stern en de zijnen kan opgevat worden als een liberale kritiek op de conservatieve versie van de generatie Ritter. Tevens rekenden zij af met het conservatieve historisme van Friedrich Meinecke, van wie sommigen van hen leerlingen geweest waren. Hun liberale visie vond in de jaren 60 en 70 bij Duitse historici gehoor.

Ook in Duitsland zelf werd nu vanuit deze optiek gewerkt. Bekend werd Ralf Dahrendorfs boek uit 1965: *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, dat ook in Engelse vertaling triomfen heeft gevierd. Dat laatste is een illustratie van de internationalisering van het historische debat: de discussies in de Angelsaksische landen en in de Bondsrepubliek vonden niet meer gescheiden plaats; ze beïnvloedden elkaar in toenemende mate.

De tweede variant van de Sonderwegthese is ontwikkeld door een school van Duitse sociaal-historici, waarvan Hans-Ulrich Wehler wel de invloedrijkste genoemd mag worden. Deze historici zochten de oorzaken van de afwijkende Duitse ontwikkeling niet in de eerste plaats in de politieke en intellectuele cultuur. Zij richtten hun blik op de sociaal-economische structuur en constateerden dat de industrialisatie van Duitsland abnormaal was verlopen. "Normaal" was een industrialisatie die verliep onder liberale auspiciën en hand in hand ging met culturele modernisering en politieke democratisering, zoals dat volgens hen in Engeland en de Verenigde Staten gebeurd was.

In deze opvatting van modernisering, die een mengsel was van enerzijds na-oorlogse liberale Amerikaanse sociologie en van anderzijds herontdekt marxisme, stond met name Engeland model. Ook hier is dus weer sprake van een negatief concept: het was in Duitsland niet gegaan zoals het hoorde. Boosdoener was ook in deze visie de Duitse bourgeoisie: zij had haar kans voorbij laten gaan om economie en maatschappij naar hand te zetten. Na het echec van 1848 vond in Duitsland een autoritaire industrialisatie van bovenaf plaats die leidde tot een gespletenheid in de samenleving. Enerzijds werd een technisch moderne industrie opgebouwd, terwijl anderzijds in politiek opzicht een semi-feodale structuur bleef bestaan en zelfs versterkt werd. Dat was mogelijk, omdat de liberale bourgeoisie haar eerstgeboorterecht had verkwanseld. Het beroemde pact tussen 'Korn und Eisen', tussen 'Junker und Ruhrbaronen', dat in 1878/79 tot stand kwam, garandeerde de burgerij materiële welvaart en culturele vrijheid , maar maakte haar politiek onmondig.

Deze these van de falende bourgeoisie is dus vooral verdedigd door een school van neo-marxistische historici die niet alleen politiek en inhoudelijk, maar ook methodisch afscheid namen van het traditionele historisme.

Werner Conze, Jürgen Kocka en Hans-Ulrich Wehler presenteerden zich nadrukkelijk als bedrijvers van Sozialgeschichte, Gesellschaftsgeschichte of Strukturgeschichte. Wat hen fascineerde, wordt goed weergegeven door de titel van Helmut Böhmes boek uit 1966: *Deutschlands Weg zur Grossmacht*. De ondertitel laat zien, waar zij de verklaring zochten: *Zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848-1881*.

Die verhouding tussen staat en economie was dus in hun ogen niet symmetrisch, het zat in Duitsland politiek scheef, omdat een

breed liberaal draagvlak ontbrak. Het gevolg daarvan was dat de elite sociaal en politiek onzeker was, wat zich vooral vertaalde in een krampachtige houding tegenover het opkomende socialisme. Om de middengroepen en een deel van de arbeiders tegen het socialisme te mobiliseren, werd een politiek gevoerd van 'sociaal-imperialisme'. De term is van Wehler en hij doelde daarmee op de techniek die de politieke elite gebruikte om de aandacht van binnenlandse sociale spanningen af te leiden door middel van een opgeklopt nationalisme. Om deze gevoelens van nationale eenheid voldoende te prikkelen, werd een agressieve buitenlandse politiek gevoerd, gericht op het creëren van conflictsituaties met buitenlandse machten.

In de jaren 70 werd de these van de Duitse Sonderweg tot een nieuwe orthodoxie. Het nationaal-socialisme werd daarin opgevat als de logische uitkomst van een proces van verlate en mislukte modernisering. In deze nieuwe orthodoxie werd de door Fischer beschreven *Griff nach der Weltmacht* verklaard uit een combinatie van Wehlers sociaal-imperialisme en Sterns illiberalisme. Deze interpretatie van Duitslands geschiedenis als Irrweg werd zeer invloedrijk. Ze kreeg ook internationale ondersteuning vanuit Angelsaksisch academisch milieu, zoals in het werk van de bekende Amerikaanse socioloog en historicus Barrington Moore. In diens *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (1966) werd weliswaar afstand genomen van de 'normaliteit' van het Engelse geval van industrialisatie, maar duidelijk was dat de kapitalistisch-democratische weg naar modernisering al met al te verkiezen viel boven de revolutie van bovenaf, die uiteindelijk tot fascisme leidde.

Voor westerse intellectuelen bood de theorie van de Sonderweg een zeer bevredigende verklaring. Ze sloot naadloos aan bij zowel het liberale als het marxistische model van industriële ontwikkeling en gaf de ereprijs voor de aantrekkelijkste, respectievelijk minst onwenselijke, inrichting van de moderne samenleving aan hun eigen maatschappelijke systeem.
Voor het Duitse intellectuele publiek was de Sonderwegthese natuurlijk minder prettig, maar heel wel draaglijk omdat de verantwoordelijkheid voor het Derde Rijk gelegd werd bij de anonieme, collectieve determinanten.
Over het succes van de remedie konden allen het weer eens zijn: de Bondsrepubliek was een moderne, liberale en sociaal-democratische samenleving geworden naar westerse snit.

History Workshop en Historikerstreit in de jaren 80

Deze rustgevende consensus hield natuurlijk niet lang stand. Zoals het hoort, werd de nieuwe orthodoxie op haar beurt onder vuur genomen. Interessant is dat de kritiek niet uit de hoek van de traditionele conservatieve Duitse geschiedbeoefening kwam, maar uit de koker van jonge, linkse Britse historici. In het milieu van de bekende History Workshop in Oxford is in de jaren 70 veel aandacht besteed aan de 'geschiedenis van het gewone volk', aan sociale geschiedenis "van onderop".

De linkse historici uit deze geschiedeniswerkplaats stelden zich kritisch op ten aanzien van enkele centrale mythes over de Engelse geschiedenis. Het idee dat in Engeland in de 19e eeuw een toch min of meer geleidelijke ontwikkeling naar liberalisme en democratie had plaatsgevonden, werd door hen aangevochten. Met name de dominerende en positieve rol van de liberale middengroepen, met een marxistische terminus technicus aangeduid als "bourgeoisie", werd ter discussie gesteld. Daarbij werd natuurlijk gewezen op de materiële ellende en politieke onmondigheid van de arbeidersklasse, maar ook werd gekeken naar de verhouding tussen bourgeoisie en traditionele aristocratie. En wat bleek; de Engelse bourgeoisie was helemaal niet zo krachtig en zelfbewust als iedereen alsmaar beweerd had. Engeland was geen puur liberaal-burgelijke samenleving: traditionele elites bleven invloedrijk. De bourgeoisie zelf was ook bepaald niet in alle opzichten liberaal of democratisch van instelling: uit angst voor het opkomende socialisme betoonde zij zich vaak autoritair en was zij geneigd het op een accoordje te gooien met de oude machthebbers.

Met deze vaststelling werd tegelijkertijd één van de twee pijlers van de Sonderwegthese ondermijnd. De door Angelsaksische sociologen en historici gestipuleerde 'normale' modernisering, de liberaal-democratische ontwikkelingsgang, bleek niet te hebben bestaan. In Engeland, het voorbeeld bij uitstek, gedroeg de burgerij zich niet volgens de liberale voorschriften. Integendeel, haar gedrag vertoonde veel overeenkomst met dat, wat altijd aan de Duitse 'falende bourgeoisie' was toegeschreven. Daarmee was de connectie met de Duitse sociale geschiedenis gelegd en ging een aantal van deze Britse historici de tweede pijler van het Sonderweg-theorema aan een nader onderzoek onderwerpen. Had de Duitse burgerij nu echt gefaald en was het Duitse liberalisme wel echt zo zwak geweest? En ook dat beeld moest volgens deze historici sterk genuanceerd worden.

Het gevolg was een uitgebreide kritiek op de Sonderwegthese. Richard J. Evans bepleitte de noodzaak tot *Rethinking German History* in een gelijknamige bundel uit 1987 en gaf in zijn ondertitel aan waar het om ging: *Nineteenth-century Germany and the origins of the Third Reich*; om het probleem van de Sonderweg dus.

Gewapende arbeiders tegen de Kapp-putsch (tekening Alfred Fritzsche 1920).

LITERATUUR

Ik heb niet gepoogd om een uitgebreid overzicht te geven van de verschillende scholen en opvattingen in de Sonderweg-discussie en de Historikerstreit. In plaats daarvan is een beperkt aantal titels opgenomen van overzichtsliteratuur. Deze boeken en artikelen bieden zelf handige, beredeneerde wegwijzers in het hierboven geschetste historiografische landschap.

Over de Sonderweg:

D. Blackbourn, G. Eley, *The peculiarities of German history. Bourgeois society and politics in nineteenth-century Germany*, Oxford 1984

R.J. Evans, *Rethinking German history. Nineteenth-century Germany and the origins of the Third Reich*, London 1987

K.H. Jarausch, 'Illiberalism and beyond: German history in search of a paradigm', in *Journal of Modern History* 55 (1983), p. 268-284

J. Kocka, 'German history before Hitler: The debate about the german Sonderweg', in *Journal of Contemporary History* 23 (1988), p. 3-16

Over Duitse historici voor, tijdens en na 1933:

B. Faulenbacht, *Ideologie des deutschen Weges. Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus*, München 1980

G. Iggers, *The German conception of history. The national tradition of historical thought from Herder to the present*, Middletown 1968

A.R. Sims, *Those who stayed behind. German historians and the Third Reich*, Ann Arbor (Michigan) 1974

K.F. Werner, *Das N.S.-Geschichtsbild und die deutsche Geschichtswissenschaft*, Stuttgart 1967

H. Wolf, *Deutsch-jüdische Emigrationshistoriker in der USA und der Nationalsocialismus*, Bern 1988

Over de Historikerstreit:

R.J. Evans, *In Hitler's shadow. West German historians and the attempt to escape from the Nazi past*, London 1989

Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung, R. Piper Verlag, München 1987

Ch. S. Maier, *The unmasterable past. History, Holocaust, and German national identity*, Cambridge (Mass.) and London 1988

Meer gesystematiseerd werd de aanval op de Wehler/Stern-these ingezet door Geoff Eley en David Blackbourn in hun *The Peculiarities of German History* (1984). Ten eerste achtten zij het hele concept van een 'normale' weg naar industrialisatie onvruchtbaar. Dat er één norm zou zijn, namelijk de Engels-Amerikaanse variant van industrialisatie die automatisch gepaard ging aan liberalisme, democratie en een zelfbewuste middenklasse, was als uitgangspunt onjuist. Het leidde tot de steriele vraagstelling "Why wasn't Germany England?" In plaats van te trachten de vraag te beantwoorden "wie es eigentlich *nicht* gewesen", kon men beter kijken naar hoe het in Duitsland wel geweest was.

En door dat type van historisch onderzoek verdampt de Sonderweg-these, meenden Blackbourn en Eley. Want daaruit bleek dat de bourgeoisie in Duitsland in de 19e eeuw sociaal en cultureel dominant was geworden. Ook in politiek opzicht was de burgerij sterk vertegenwoordigd, zeker op locaal en regionaal niveau. Alleen landelijk, op centraal niveau, stond het liberalisme zwak. Daarbij moest aangetekend worden, dat het politieke vervoermiddel voor de bourgeoisbelangen lang niet altijd het liberalisme was; ook modern-nationalistische of modern-conservatieve politieke groeperingen konden dat doel dienen.

Die laatste twee punten zijn bovendien niet specifiek Duits. Ook in Frankrijk en Engeland was de liberale middenstand bepaald niet de baas. Voor Engeland is al gewezen op de belangrijke rol van de oude aristocratie. Voorts was de bourgeoisie in deze westerse landen ook zeker niet overwegend modern, liberaal en democratisch te noemen. Ook hier was sprake van een sterk anti-socialisme en van vormen van illiberalisme.

De conclusie uit dit alles moest volgens Blackbourn en Eley luiden, dat Duitsland moderner was dan men had gedacht en Engeland traditioneler. Zo er al een norm of gemiddelde van industrialisatie of modernisering bestond, dan kon niet van een Duitse afwijking gesproken worden. De 'afwijking van 1933', de achtergrond waartegen dit debat toch gevoerd werd, kon niet verklaard worden uit oer-Duitse atavismen en slechts zeer gedeeltelijk en gebrekkig uit het 19e eeuwse verleden van Duitsland. De oorzaken moeten veeleer gezocht worden in een ongunstige samenloop van omstandigheden in Weimar: de combinatie van Versailles, inflatie, ressentiment en economische crisis.

De Historikerstreit

Deze Britse historische revisie van de Sonderweg-these werd in Duitsland enthousiast ontvangen. De oorspronkelijke, Duitstalige versie van het boek van Blackbourn en Eley (*Mythen deutscher Geschichtsschreibung*, 1980) had veel aandacht gekregen en was lovend besproken door conservatieve Duitse historici. Deze steun uit onverdachte hoek (Engels en links) was zeer welkom bij hun in de jaren 80 ingezette aanval op de Wehlerianen. Nu hoorde men het toch eens uit onbesmette bron: Duitsland was niet fundamenteel anders geweest, het was in de 19e eeuw niet voorbestemd tot het kwaad.

Dat de oorzaken van het nationaal-socialisme niet in langlopend-structurele, maar in kortlopend-conjuncturele factoren gezocht moesten worden: dat klonk bekend. Had Gerhard Ritter eigenlijk niet ook altijd al beweerd dat het aan Versailles, de inflatie en Weimar had gelegen?

Hoewel Eley en Blackbourn er terecht op hebben gewezen, dat zij ten eerste niet verantwoordelijke waren voor de Duits-conservatieve interpretaties van hun werk